

**ԵՊՀ սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի կիրառական
սոցիոլոգիայի ամբիոնի ասիստենտ,
ու. գ. ք. Ա. Ռ. Վարպիկյան**

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏՅԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Իր ողջ պատմության ընթացքում մարդը բնակվել, սերունդներ է տվել, ստեղծել է հոգևոր և մշակութային արտեֆակտներ իր ծննդավայրից հեռու: Բոլոր այսօրինակ, կարելի է ասել պրիմորդիալ հայրենիքից հեռու ձևավորված սոցիալական համակեցությունների պարագայում մենք գործ ունենք սփյուռք բարդ և բազմաչափ երևույթի հետ (տե՛ս Cohen, 2008): Չնայած այն բանին, որ պատմության ընթացքում մարդկանց աշխարհագրական ցրվածությունը, բնակությունը ծննդավայրից հեռու հատուկ է եղել շատ ժողովուրդների, ազգությունների և էթնիկ խմբերի, այնուամենայնիվ սփյուռք հասկացությունը¹ առավել հատկանշական է եղել ընդամենը որոշ էթնոսի համար (տե՛ս Dufoix, 2008): Այստեղ առաջին հերթին առանձնանում են հրեաները (տե՛ս Johson, 1988), հույները (տե՛ս Garland, 2014) և հայերը, որոնց բնակությունը հայրենիքից հեռու ունի դարերի պատմություն (տե՛ս Դավլաբյան, 2004):

Մեզ հասած պատմափաստագրական նյութի հիման վրա անդրադառնանք սփյուռք հասկացության կիրառության պատմական դինամիկային: Այսպես, հույն պատմաբան Թուկիդիտեսը օգտագործում է սփյուռքը նկարագրելու համար հունական Էգինա քաղաքի բնակչության ողբերգական արտաքսումը և սփռումը ողջ հելլենիստական աշխարհով (տե՛ս Tololyan, 1996, pp. 3-36): Ավելի վաղ սփյուռք տերմինի հրեական համարժեքը՝ **գալութը** (հայերենում փոխառնված է **գաղութ-ը**)

¹ Սփյուռք - (*Diaspora*) բառը ունի հունական ծագում և իր նախնական իմաստով նկարագրում էր բնական գործընթաց, որի արդյունքում տեղի ունի մայրական օրգանիզմից սերմերի ցրում բազմացման նպատակով: Մյևույն ժամանակ այն պարունակում է “*spr*” նախասհնդեվրոպական արմատը, որն առկա է ներկայումս կիրառական, տարբեր ժամանակակից լեզուներում առկա բառերում, ինչպիսիք են օրինակ՝ *spore*, *cnopa*, *dispersia*, *spread*, *sperm* և այլն գոյականներն ու բայերը, որոնցից հայերենում կիրառական է **սփյուռք**, **սփռումը**, **սփռվելը** և այլն (տե՛ս Tololyan, 1996, pp. 3-36):

հանդիպում է հրեական աստվածաբանական տեքստերում դեռևս մ. թ. ա. 6-րդ դարում և վերաբերվում է հրեական կրոնական-քաղաքական էլիտաների արտագաղթը դեպի Բաբելոն (տե՛ս նույն տեղում): Հետագայում սեպտուագիներտայում (հին կտակարանի գրքերի հունարեն թարգմանություն – մ.թ.ա. 3-2-րդ դարեր) հայտնվում է արդեն ինքնին **սփյուռք** կամ **diaspora** բառը, որը նկարագրական է դառնում Հին Եգիպտոսում ինչպես նաև Մելևկյան Մերձավոր Արևելքում կայուն հաստատված հրեական համայնքների համար (տե՛ս նույն տեղում): Հատկանշական է, որ սկզբնական շրջանում առաջին հերթին հունական, հրեական ժողովուրդների տեղափոխությանը և վերբնակեցմանը վերաբերվող սփյուռք հասկացությունը գուրկ էր այն հիմնական հատկանիշից, որը հատուկ դարձավ վերջինիս համար հետագայում և դրանով իսկ բնութագրական է նաև հայկական սփյուռքի համար նույնպես: Խոսքը գնում է տեղափոխության, այստեղ արդեն տեղահանման կամ արտագաղթի ողբերգական, տրավմատիկ իմաստավորման մասին, որը գոյություն ունի հասկացության հետագա, ինչպես նաև մի շարք ժամանակակից ձևակերպումներում: Հրեական սփյուռքը այսօրինակ լրացուցիչ իմաստավորվեց հուդայական պատերազմների, մ.թ.ա. 1-ին դարում հակահռոմեական ապստամբությունների և Երուսաղեմի կործանումից հետո Մերձավոր Արևելքում, Հռոմեական Կայսերության արևմտյան շրջաններում հայրենիքից բռնությամբ արտաքսված հրեական համայնքները (տե՛ս Cohen, 1988):

Դեռևս 1931 թ. ռուս պատմաբան, «Հրեաների հակիրճ պատմություն» աշխատության հեղինակ Ս. Դուբնովը նույնպես սփյուռքը առավել բնութագրական է համարում հրեաների համար, մատնանշելով բռնությունը որպես վերջինիս ձևավորման տրամաբանական նախապայման: Նա ընդգծում է ստիպողական արտաքսումը և կորցված հայրենիքով պայմանավորված տրավմատիկ բաղադրիչի առկայությունը հրեաների ինքնությունում (տե՛ս Дубнов., 1997): Խոսելով հրեական սփյուռքի պարադիգմալոթյան մասին՝ Խաչիկ Թողլյանը որպես սփյուռք է ներկայացնում նաև Փոքր Ասիայում, մերձսևծովյան տարածաշրջանում գոյություն ունեցող անտիկ ժամանակաշրջանի հունական բնակավայրերը, ինչպես նաև դեռևս 11-րդ դարում պատմական Հայաս-

տանից հեռու ձևավորված հայկական համայնքները (տե՛ս Tololyan, 1996, pp. 3-36):

Հիրավի սփյուռքը պատմական անցյալում, ինչպես նաև արդի ժամանակաշրջանում բազմաթիվ ժողովուրդների գոյության ապահովման կարևորագույն դերակատարն է եղել: Միևնույն ժամանակ այն բավական երկար հասարակագիտական, սոցիոլոգիական, մարդաբանական դիսկուրսերում չէր արժանանում լուրջ հետազոտական ուշադրության: Ըստ ամերիկյան քաղաքագետ Ուիլյամ Շաֆրանի նման անուշադրությունը հիմքում ուներ երեք հիմնական դրոշմապատճառ.

- սոցիոլոգիայի տեսակետից «անհարմար» հետազոտական օբյեկտ էր,
- սփյուռքի ներկայացուցիչները հակված չէին հետազոտական ուշադրությունը շեղել իրենց ոչ միարժեք կեցության և ինքնության վրա,
- պակաս էր սփյուռքի սոցիալ-քաղաքական մոբիլիզացիայի համար անհրաժեշտ կրիտիկական զանգվածը, որը հետազոտական հանրության ուշադրությունը գոնե այդ դեպքում կշեղեր դեպի իրեն (տե՛ս Shafraan, 2004):

Չուգահեռաբար հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում հասարակագիտական մտքի հետաքրքրությունների կիզակետում նորովի են հայտնվում էթնիկ, ազգային փոքրամասնությունները (տե՛ս Blalock Hubert M. Jr., 1967,), (տե՛ս Helaey Joseph F., 2011), ենթամշակութային համախմբությունները և այլն, որոնց ուսումնասիրությունները թույլ չեն տալիս խոսել սփյուռքի համայնքների յուրահատուկ հատկանիշների և որակական առանձնահատկությունների մասին:

Ներկայումս իրավիճակը խիստ տարբեր է: Ակնհայտ է սփյուռք հասկացության, եզրույթի կիրառության ամնախաղեպ աճը հասարակագիտական մի շարք դիսցիպլիններում, ինչպիսիք են՝ սոցիոլոգիան, սոցիալական մարդաբանությունը, տնտեսագիտությունը, պատմագիտությունը և այլն: Նախկինում լինելով անբավարար տեսականացված և հատուկ միայն մի շարք տիպական դեպքերի համար (տե՛ս Jason, 2006), այսօր սփյուռք հասկացությունը, վերջինիս կիրառությունը այն աստիճան է ընդարձակվել, որ հաճախ նկարագրական է հայրենիքից

(«իրական» թե «ոչ իրական»), հեռու գտնվող ցանկացած էթնիկ, կրոնական խմբերի, հանրույթների, ենթամշակույթների համար՝ անկախ դրանց նախապատմությունից, ծագման, ձևավորման, սոցիալ-քաղաքական զարգացումների առանձնահատկություններից, հայրենիքի հետ կապերից և ընդունող հասարակությունում ունեցած դիրքից: Հիմնավորենք ասվածը հետևյալ օրինակներով: Ըստ *Merriam-Webster* համացանցային, օն-լայն բառարանի սփյուռքը մարդկանց խումբ է, որը բնակվում է դուրս այն բնակավայրից, ուր բնակվել է նախապես երկար ժամանակ կամ այդտեղ բնակվել են վերջիններիս նախնիները (տե՛ս <http://www.merriam-webster.com/dictionary/diaspora>): Նման ձևակերպմամբ է ներկայացնում սփյուռք հասկացությունը նաև Օքսֆորդի անգլերենի բառարանը: Լայն իմաստով սփյուռք է համարվում մարդկանց ցանկացած խումբ, որը ցրվել է իր «իրական» հայրենիքից կամ ծագման վայրից (<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/diaspora>):

Հեռու չէ ասվածից ձևակերպումը, որը տեղ է գտել ամերիկյան հայտնի մշակութաբան, սոցիալական մարդաբան Մելվին Լուրենս Էմբերի *Encyclopedia of Diaspora: Immigrants and Refugees Culture Around The World* հանրագիտարանում, ուր առաջնահերթ ընդգծվում է հայրենիքից հեռանալու և այլ տարածքներում վերաբնակվելու տարրը (տե՛ս Ember M., Ember C. R., Skoggard I., 2005):

Սփյուռքի սահմանումները և ձևակերպումները, որոնք առաջնահերթ ընդգծում են հայրենիքից, սկզբնական ծագման վայրից տարբեր պատճառներով հեռանալու և նոր բնակավայրում վերաբնակվելու բաղադրիչը կարծես երկրորդական համարելով, անուշադրության մատնելով բազմաթիվ կարևորագույն միավորներ՝ առաջ են բերում մի շարք խնդիրներ: Ներկայացված սահմանումներին են համապատասխանում ցանկացած միգրանտներից ձևավորված, իրական, կամ ընդամենը անալիտիկ կատեգորիաներ հանդիսացող խմբեր, որոնց ներկայացուցիչների համար նույնիսկ հատկանշական չեն խմբային համերաշխությունը, խմբային ինքնությունը, ինքնագիտակցությունը և խումբը որպես որոշակի ամբողջություն ներկայացնող բազմաթիվ սիմվոլիկ և ինստիտուցիոնալ մանիֆեստացիաները: Սփյուռքի, սփյուռքային համայնքի ձևավորման նախապատմության, կենսագրական ընթացքի, դրա քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական հիմքերի, հետագա զար-

գացումների նկատմամբ անբավարար ուշադրությունը թույլ չի տալիս խոսել հայրենիքից, ծագման վայրից հեռու նույնիսկ հարյուրամյակների ընթացքում ապրող համայնքների և խմբերի որակական տարբերությունների և առանձնահատկությունների մասին: Երկրորդական է դառնում այն ակնհայտ փաստը, որ սփյուռք ընդհանրական անվանումը ներառում է ըստ էության որակապես, սկզբունքորեն խիստ անհամասեռ համայնքներ և խմբավորումներ: Ընդամենը ծագման վայրից, հայրենիքից հեռու բնակվելու փաստը թույլ չի տալիս խոսել մաս սփյուռքի, առանձին համայնքների, համայնքային ենթախմբերի, դրանց ներկայացուցիչների և ընդունող հասարակության փոխհարաբերությունների մասին: Հենց այս հարաբերությունների բնույթը, դրանց բարիդրացիական, թե ընդհակառակը՝ թշնամական լինելը առաջ է բերում նոր միջավայրում ինտեգրացիոն հնարավորությունների և ձևերի մի ողջ հաջորդական միջակայք՝ լրիվ օտարումից, գետտոների ստեղծումից մինչև ասիմիլյացում, լրիվ նատուրալիզացում կամ մասնակի ինտեգրում, առավելապես հատուկ մի շարք օտարների ընդունման պլյուրալիստական հայեցակարգերին հակված երկրներին (տե՛ս Kramer E. M., 2003,), (տե՛ս Jackson S. A., 2014), (տե՛ս Steinberg S. R., 2009): Ակնհայտ է, որ նշված բարդ հարաբերությունները և գործընթացները, ձևավորելով համապատասխան բազմատեսակ կենսական ռազմավարություններ, հիմք են հանդիսանում սփյուռքի համայնքների ձևավորման, վերջիններիս որակական տարբերությունների համար:

Այսպիսով, չնայած այն հանգամանքին, որ հասարակագիտական հետազոտական դիսկուրսը այսօր առավել քան երբևէ լցված է սփյուռքի, դրա խնդիրների և դրսևորումների ուսումնասիրություններով, տեքստերով և վերլուծություններով, այնուամենայնիվ առավել տարածված սահմանումները ծայրահեղ լայն են: Դրանք թույլ չեն տալիս խոսել հիմնարար կարևորություն ունեցող առանձնահատկությունների մասին: Ընդհանրական տրամաբանությամբ են ներկայացնում միմյանցից սկզբունքորեն տարբերվող սոցիալական խմբեր, հանրույթներ, դրանց մասնակցությամբ գործընթացներ:

Առաջ է գալիս ձևակերպումները կոնկրետացնելու խնդիր: Պետք են այնպիսիք, որոնք ներառելով կոնկրետ, կոնտեքստուալ հատկանիշներ

կիրառական են որակապես տարբերվող, բայց սկզբունքային նշանակություն ունեցող դեպքերի համար:

Այսպես, լրացուցիչ անգամ ընդգծելով որևէ հանրույթի, խմբի սփյուռք դառնալու, այդպիսին շարունակաբար լինելու համար ծագման վայրից, հայրենիքից հեռու գտնվելու փաստը, փորձենք աստիճանաբար հարստացնել այն լրացուցիչ բաղադրիչներով: Ըստ որոշ հեղինակների սփյուռքի համար հատուկ են կորցված, ինչ-որ պատճառով լքված, հաճախ միֆականացված, իդեալականացված հայրենիքի մասին կոլեկտիվ հիշողությունները, մշակութային, սոցիալական, քաղաքական, տնտեսական ինչպես նաև էմոցիոնալ կապերը հայրենիքի հետ, կոլեկտիվ սփյուռքյան ինքնությունը, որի հիմնական բաղադրիչներն են հայրենական, ազգային ինքնությունը, առանձնակի մանիֆեստացիաները, հայրենական մշակույթի և ինքնության պահպանմանը, հայրենիքի և այլ համայնքների հետ կապերի պահպանմանն ու ամրապնդմանն ուղղված ինստիտուցիոնալ՝ աշխարհիկ և կրոնական կառույցները և որ կարևոր է վերադարձի միֆը (տե՛ս Safran W., 1991.), (տե՛ս Chaliand G., Rageau J.-P., 1995), (տե՛ս Cohen R., 1997), (տե՛ս Clifford J., 1994):

Իհարկե ներկայացված ձևակերպումը օժտված է լրացուցիչ բաղադրիչներով, բայց արդյոք այն մեթոդաբանական տեսակետից ավարտուն է և բավարար է որակական տարբերություններ տեսնելու համար այսպես կոչված առևտրային և ոչ առևտրային, մասնավորապես բռնությունների և հայրենիքի կորստի, սովորական առօրյայի կտրուկ ձևախեղման արդյունքում ձևավորված սփյուռքյան համայնքների միջև:

Այսպիսով աշխատանքի հիմնական նպատակն է բացահայտել հայկական, այս պարագայում ես օգտագործում եմ **հեղցեղասպանական**, սփյուռքի սկզբունքային առանձնահատկությունները, ընդգծելով այն հիմնարար, որակական հատկանիշները, որոնք տեղի ունեին և արդյունք էին հենց Սեժ Եղեռնի և դրանից բխող գործընթացների:

Հասկանալու համար հետցեղասպանական սփյուռքի սկզբունքային առանձնահատկությունները և տարբերելու համար այն որակապես այլ հայկական սփյուռքի համայնքներից և որ կարևոր է այլ, առաջին հայացքից նման, պարադիգմալ օրինակներից, մասնավորապես հրեական, հակիրճ ներկայացնենք հայ սփյուռքի պատմությունը:

Հիշատակումները հայրենիքից դուրս բնակվող հայերի մասին վերաբերվում են դեռևս մեր թվարկության 4-րդ դարին, երբ ըստ որոշ տեղեկությունների հայերը ուղևորվում էին հունական քաղաքներ կրթական նպատակներով, երկարաժամկետ ռազմական ծառայության պարսկական, իսկ հետագայում նաև բյուզանդական կայսրություններում: Ինչ վերաբերվում է Բյուզանդիային, ապա այստեղ իրականացվում էր հայերի տարաբնակեցում դեպի բյուզանդական կայսրության սակավ բնակեցված վայրեր (տե՛ս Tololyan, 2005): Առանձնակի հիշատակման է արժանի Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը, որը մեր թվարկության 11-րդ դարում ձևավորվում է սելջուկյան արշավանքների արդյունքում (տե՛ս Der-Nersessian, 1962), (տե՛ս Ghazaryan, 2000): Այս ժամանակ հայրենիքից հեռու հայկական բնակավայրերի լայն տարածման և հայկական սփյուռքի ծավալման մասին է խոսում հայ պատրիարք Ներսես Շնորհալու կոչը աշխարհով մեկ սփռված հայերին, ուր նրանց տարածումը բնութագրելու համար օգտագործվում է սփյուռք բառին համարժեք, ներկայումս իր կիրառականությունը հիմնականում կորցրած առանձին, ինչը որ կարևոր է հայերեն եզրույթը՝ *ցրվյալք*-ը (հետագայում՝ *ցրոնք*) (տե՛ս Tololyan, 2005): Ավելի ուշ հայ սփյուռքը նկարագրելու համար օգտագործվում էր եբրայական ծագում ունեցող գաղութ եզրույթը: 14-րդ դարավերջին, իր վերջնական անկումից հետո ավելի քան 150 000 կիլիկիայի հայեր ստեղծեցին նոր համայնքներ Կիպրոսում, Բալկաններում, ինչպես նաև մի շարք աստիճանաբար հզորացող իտալական քաղաքներում: Կիլիկիան և վերջինիս անկման արդյունքում ձևավորված համայնքներից բացի կարող ենք խոսել 11-րդ դարում Եգիպտոսում ձևավորված հայկական համայնքի մասին: Արհեստավորներից, առևտրականներից, հոգևորականներից և որոշակիորեն ռազմական վերնախավից ձևավորված ավելի քան 30 հազարանոց հայկական համայնքը իր գոյությունը շարունակեց մի քանի սերունդ (տե՛ս Տեր-Միքայելյան Ն., 1980): Սելջուկ թուրքերի ավերիչ արշավանքները պատճառ հանդիսացան նաև սևծովյան՝ Դրիմի, Թեոդոսիայի մեծ հաջողությունների հասած հայկական առևտրային համայնքների ձևավորման և հետագա զարգացման համար (տե՛ս Միքայելյան Վ., 1964): Այստեղից, 14-րդ դարում շատ հայեր տեղափոխվեցին դեպի հյուսիսարևմուտք՝ արդյունքում ստեղծելով Լեհաստանի հռչակավոր առևտրա-

յին համայնքները, որոնցից առավելապես աչքի է ընկնում Լվովինը: 14-17-րդ դարերում այն հայկական համայնքներից ամենահարուստն էր և ամենազդեցիկը (Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 2003): 15-րդ դարասկզբին այստեղ ապրում էին ավելի քան 200 000 հայեր, ինչն իսկապես նշանակալի է, եթե հաշվի առնենք միջնադարյան Եվրոպայի ժողովրդագրական դրությունը: Հետագայում լվովյան հայերը շարժվեցին դեպի հարավ՝ Գալիցիա, Ռումինիա, Մոլդովա, Ռուրաինա ինչի մասին են վկայում հայկական միջնադարյան այստեղ դեռևս գործող և ավերված եկեղեցիները (տե՛ս Գրիգորյան, 1980):

Միջնադարյան Եվրոպայի հայկական սփյուռքի ազգային մշակույթի պահպանման գործում մեծագույն դերի և նշանակության մասին է վկայում այն, որ առաջին հայալեզու գիրքը տպագրվել 16-րդ դարասկզբին Վենետիկում, իսկ առաջին հայերեն տպագրված Աստվածաշունչը Ամստերդամում դեռևս 17-րդ դարի երկրորդ կեսին:

15-րդ դարում Օսմանյան կայսրության հզորացմամբ և Կոնստանտինոպոլսի անկմամբ է պայմանավորված հայկական համայնքի ձևավորումը Ստամբուլում, որն աստիճանաբար համալրվում էր շնորհիվ նաև դրիմյան հայերի: Իր հերթին 16-17-րդ դարերում թուրք-պարսկական բախումներն ու պատերազմները լրացուցիչ հզորացրին Ստամբուլահայ համայնքը և պատճառ հանդիսացան բազմաթիվ հայերի տեղահանման դեպի արևմուտք: Արդյունքում ձևավորվեցին Չմյուռնիայի, Բուրսայի առևտրատնտեսական հայկական համայնքները (տե՛ս Tololyan, 2005):

17-րդ դարասկզբին ձևավորվեց Իսֆահանի, Նոր-ջուղայի առևտրատնտեսական համայնքը (տե՛ս Herzog, 1996), որը շնորհիվ իր արհեստավարժ ներկայացուցիչների խորը և արդյունավետ կապեր հաստատեց հնդկական թերակղզու, հարավարևելյան Ասիայի և Չինաստանի հետ: Պատահական չէ, որ առաջին հայկական պարբերականը լույս է տեսել հնդկական Մադրասում 1794 թ., ավելի քան 150 տարի հայրենիքում այդ հնարավորությունն ունենալուց շուտ (տե՛ս Աբրահամյան, 1967):

Հայկական մշակույթի պահպանման, հարստացման գործում մեծ դեր ունի 18-րդ դարասկզբին Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում հիմնված Մխիթարյանների կաթոլիկ միաբանությունը, որը հետագայում աստի-

ճանաբար ընդարձակվում և համալրվում էր հայերով Օսմանյան կայսրությունից, Ռումիլիայի, Հունգարիայի, Վրաստանի հայկական կաթոլիկ համայնքներից: Իհարկե միաբանությունը կաթոլիկ էր, բայց այն ոչ միայն հնարավորություն ունեցավ պահպանելու իր էթնիկ ինքնությունը, այլ նաև հանդես էր գալիս որպես հայկական էթնոմշակույթի հուշարձանների կուտակող և պահպանող (տե՛ս Լեո, 1973):

18-րդ դարում Ռուսական կայսրության աստիճանական հզորացումը և ազդեցության տարածումը դեպի հարավ հնարավորություն տվեց բազմաթիվ հայերի (հիմնականում Հայաստանից, Ղրիմից, Վրաստանից, Պարսկաստանից) համայնքներ ձևավորել, ստեղծել հայկական բնակավայրեր (Նոր Նախիջևան, Արմավիր և այլն) մերձդոնյան տարածաշրջանում, Կուբանում, Հյուսիսային Կովկասում (տե՛ս Դավլաբյան, 1992):

Առանձին անդրադառնանք հայկական սփյուռքին Վրաստանում: Հայերը հոծ բնակություն են հաստատել Վրաստանում դեռևս միջնադարից: Վիրահայկական սփյուռքը, Թբիլիսյան հայությունը իր զարգացման, ազդեցիկության գագաթնակետին է հասել 19-րդ դարում: Այսպես 1801 թ. Թիֆլիսի բնակչության 3/4-ը դեռևս էթնիկ հայեր էին: Այս ժամանակաշրջանում էթնիկ վրացիների մեծամասնությունը զբաղվում էր հողագործությամբ, իսկ քաղաքական վերնախավը բաղկացած էր ռազմական արիստոկրատիայից: Ֆինանսատնտեսական, ձեռնարկատիրական կապիտալը կենտրոնանում էր աստիճանաբար հզորացող քաղաք՝ Թբիլիսիում, և հիմնականում պատկանում էր հայերին և հրեաներին: Նման իրավիճակ էր Թուրքիայում, Սիրիայում, Պարսկաստանում և այլն, ինչը հնարավորություն է տալիս խոսել հայկական համայնքների՝ որպես, այսպես կոչված, միջնորդ համայնքների (*middleman community*) մասին (տե՛ս Zenner W., 1991), (տե՛ս Bonacich E., 1973), (տե՛ս Blalock Hubert M. Jr., 1967), (տե՛ս Siu Paul C. P., 1952): Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին Վրաստանում բնակվում էր ավելի քան 240 000 հայ, որը տեղի ողջ բնակչության ավելի քան 10%-ն էր, իսկ Թբիլիսիի բնակչության ավելի քան 25%-ը բաղկացած էր հայերից: Բաքվում հայերը կազմում էին բնակչության ավելի քան 20%: Նշենք, որ բերված հայաբնակ բնակավայրը գտնվում էր Ռուսական

կայսրության տիրապետության տակ, ինչը թույլ է տալիս խոսելու ներպետական սփյուռքի մասին (տե՛ս Tololyan K., 2005):

19-րդ դարում Արևմտյան Եվրոպայում՝ Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Բրիտանիայում. ինչպես նաև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում արդեն գոյություն ունեին ոչ մեծ հայկական համայնքներ (տե՛ս Mirak R., 1980):

Միևնույն ժամանակ բազմակենտրոն հայկական սփյուռքի հիմնական հանգույցները գտնվում էին Թբիլիսիում և Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք՝ Ստամբուլում (տե՛ս Hovannisian R., 2004): Այստեղ հայերը ներառված էին ծավալուն ֆինանսատնտեսական, նոր ձևավորվող արդյունաբերական հարաբերությունների մեջ: Վերջիններս օգտագործելով ընդարձակ ռեսուրսներ և օսմանյան Թուրքիայում ձևավորված արևմտամետ, ռեֆորմացիոն մթնոլորտը մեծապես նպաստեցին հայկական մշակույթի զարգացմանը: Բացվող բազմաթիվ հայկական դպրոցները, կրթօջախները, թատերական հարթակներն ու ծավալվող մամուլն ու խմբագրական գործը նպաստեցին հայկական ինքնության ձևավորմանը ու պահպանմանը:

Առանձնացնենք մի շարք նախացեղասպանական սփյուռքին հատուկ հատկանիշներ, որոնք կարևոր են առաջադրված խնդրի հետազոտության համար: Չնայած քաղաքական պատճառներով ստամբուլահայ և թիֆլիսահայ համայնքների միջև կայուն, հեռանկարային հարաբերությունների բացակայությանը, հայկական սփյուռքը աչքի էր ընկնում բարձր մոբիլությամբ: Առևտրային համայնքները, կառավարվելով առևտրային գիղիանների կողմից, մասն էին լայնածավալ առևտրային գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնող, անվտանգության և ապագայի գրավական հանդիսացող ցանցերի (տե՛ս Aslanyan S., 2004):

Բազմաթիվ են վկայություններն այն մասին, որ թե միջնադարում և թե առավելապես սկսած 19-րդ դարի երկրորդ կեսից աստիճանաբար առաջ էին գալիս միասնականության, «կորցված», հեռու գտնվող «իրական» հայրենիքի վերականգնման, վերադարձի տրամադրությունները (տե՛ս Բարխուդարյան Վ., Ոսկանյան Վ., Մարտիրոսյան Վ., 1989):

Արդյոք նշված մոբիլությունը, միասնականության և Հայաստանի որպես հայերի հայրենիքի վերականգնման տրամադրությունները համա-

սեռ էին և տեղի ունեն աշխարհասփյուռ բոլոր հայերի դեպքում: Ամենայն հավանականությամբ ոչ: Բարձր մոբիլությունը, կապերի և հարաբերությունների բազմազանությունը, փոխազդեցությունները ընդունող հասարակությունների, այլ հայկական համայնքների և հայրենիքի ներկայացուցիչների հետ, առավել հատուկ էին սփյուռքի համայնքների ֆինանսական, արդյունաբերական, ինչպես նաև քաղաքական էլիտաներին: Մյուս կողմից միասնականության և հայրենիք վերադառնալու, վերջապես այդպիսինն ունենալու տրամադրություններն էլ միատեսակ հատուկ չէին աշխարհասփյուռ հայերի բոլոր շերտերին: Ստամբուլի, Թբիլիսիի, Եգիպտոսի, Մերձավոր Արևելքի, Հնդկաստանի (տե՛ս Basil A., 1969), ասիական այլ բնակավայրերի ներկայացուցիչները, հայտնը-վելով այստեղ դեռևս հարյուրամյակներ առաջ և ունենալով հիմնականում բավական հաջող կյանք, հազիվ թե պահանջեին իրենց բարեկեցիկ կացության փոփոխություն՝ հօգուտ ծանր կացության մեջ գտնվող հայրենիք: Շատերի իրական հայրենիքը այն բնակավայրերն էին, որոնցում վերջիններս ապրում էին սերնդե սերունդ:

Խնդիրը այն է, թե ինչ նշանակություն ունեցան Մեծ Եղեռնը, դրանից ծագած հետագա գործընթացները հայկական, արդեն գոյություն ունեցող, սփյուռքի վերածնվածության գործում, որոնք են այն հիմնական առանձնահատկությունները, որակական հատկանիշները, շնորհիվ 1915 թ. ջարդերի և տեղահանությունների, որոնք հնարավորություն են տալիս խոսել սկզբունքորեն տարբեր՝ **հեղօղեսապանական** սփյուռքի մասին:

Առաջին հերթին խոսենք Ցեղասպանության և զանգվածային տեղահանությունների արդյունքում ինչպես սփյուռքում, այնպես էլ Հայաստանում (խոսքն Արևելյան Հայաստանի մասին է) տեղի ունեցած անմախաղեպ փոփոխությունների մասին, որոնք կարևոր հենք հանդիսացան **հեղօղեսապանական** սփյուռքի ուրույնության, հետագա յուրովի գոյության և ընթացքի համար:

Ինչպես հայտնի է ցեղասպանության արդյունքում Օսմանյան կայսրությունում իրենց պատմական հայրենիքում բնակվող հայերից 1 500 000 դաժանաբար սպանվեցին: Հայ ազգի էլիտան՝ 1500 ստամբուլաբնակ մտավորականներ մորթվեցին մի քանի օրվա մեջ: Հայ բնակչության սովոր գանգված՝ 250-300 000 բռնի կերպով տարհանվեց Մերձավոր Արևելք: Ավելի քան 250 000 հայեր տեղափոխվեցին Արևելյան

Հայաստան՝ Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների մնացած փլատակների փրկառուցվող Հայաստանի Առաջին հանրապետություն:

1914 թ. Լիբանանում բանկվում էր առավելագույնը 5000 հայ: 1915 թ. ջարդերի և հետագա զարգացումների արդյունքում Լիբանանի հայկական բնակչությունը հասնում է 210 000-ի: Հետագայում տարբեր պատճառներով՝ հայրենադարձություն, կրկնակի էմիգրացիա դեպի արևմուտք և ԱՄՆ, լիբանանյան քաղաքացիական պատերազմ և այլն, 1974-ին հայկական համայնք քանակապես նվազում է՝ հասնելով 70 000-ի: Նույնը արձանագրվում է նաև հարևան Սիրիայում, ուր հայկական չնչին բնակչությունը՝ հիմնականում արհեստավորներ, առևտրականներ, հասնում է ավելի քան 110 000-ի: 1970-ականների կեսից իր ծաղկման գագաթնակետին հասած համայնքը սկսում է նվազել: Ներկայումս համայնքի քանակական պատկերը ներկայացնող տվյալները անվստահելի են, բայց անհերքելի փաստ է, որ այն կտրուկ նվազել է և անհետանում է: Պարսկաստանում հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում հայկական համայնքը հասնում է ավելի քան 225 000-ի: Եգիպտոսի քաղաքականապես ակտիվ, հարուստ հայկական համայնքում հետցեղասպանական ժամանակահատվածում ապրում է 40-50000 մարդ, լրացնելով այն ժամանակ արդեն աստիճանաբար պակասող, հարյուրամյակներ առաջ ձևավորված հինը (տե՛ս Tololyan K., 2005):

Փորձենք դուրս բերել այն հիմնական առանձնահատկությունները, որոնք ընդհանուր առմամբ բնութագրական կլինեն հետցեղասպանական սփյուռքի համար, որակապես տարբերելով այն թե՛ հայկական նախացեղասպանական սփյուռքից և թե՛ իրենց ծագման վայրից հեռու բնակություն հաստատած այլ հանրություններից և խմբերից:

Այսպես, հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի համար հատկանշական է բռնության արդյունքում տեղի ունեցած հայրենիքի ակամա կորուստը: Ակնհայտ է, որ նշված բաղադրիչը հիմքում ունի մի շարք հակասություններ, որոնք ենթակա են պարզաբանման: Անդրադառնանք հայրենիք հասկացությանը: Ո՞րն է թե՛ բռնության և թե՛ կամավոր, օրինակ առևտրատնտեսական նպատակներով ձևավորված, սփյուռքի համայնքների համար հայրենիքը, որն առկա է սփյուռք հասկացության սահմանումներում: Որ բնակավայրի հետ են առավել ակնհայտ սփյուռ-

քի ներկայացուցիչների էնոցիոնալ կապերը, որ հայրենիքն է սփյուռքի կոլեկտիվ ինքնության առաջնային բաղադրիչը:

Հրեաները, որոնք Սովետական Միությունից տեղափոխվեցին իրենց կարծես պատմական հայրենիք՝ Իսրայել, հետագա ողջ կյանքում կարոտով էին խոսում իրենց ռուսական, ուկրաինական հարազատ քաղաքների մասին (տե՛ս Howard L., 1995): Նույնը կարելի է ասել Սովետական Միությունից պատմական հայրենիք վերադարձած էթնիկ գերմանացիների մասին, որոնց առաջին սերունդները հանդիպեցին ինտեգրացիոն խորը հիմնախնդիրների իրենց իսկ հայրենիքում (տե՛ս Heitman S., 1993): Ասվածը տեղին էր Ալժիրից «վերադարձած» էթնիկ ֆրանսիացիների, այսպես կոչված *pied-noir*-ների՝ «սևտանիների» համար (տե՛ս Leconte D., 1980):

Հայրենիքից բռնի տեղահանությունը տեղի ունի նաև այնպիսի տիպական սփյուռքի համար, ինչպիսին հրեականն է: Այստեղ դժվար թե կարողանանք խոսել Իսրայելի, Պաղեստինի մասին, որպես Հոլոքոստի հետևանքով Եվրոպայից արտագաղթած հրեաների հայրենիքի: Իսկապես, նրանք հայրենիքը նույնացնում էին այսպես կոչված *shetel*-ների՝ Արևելյան Եվրոպայում ձևավորված հրեաբնակ ավանդական բնակավայրերի հետ (տե՛ս Zborowski M., Herzog E., 1995):

Հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի դեպքում սփյուռքահայերի մոտ հայրենիքը նույնականացվում էր պատմական, իրական հայրենիքի՝ Արևմտյան Հայաստանի, դրա առանձին գավառների և բնակավայրերի, այսպես կոչված *Էրզրի* հետ:

Այսօր միայն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում բնակվում է բռնությամբ իրենց պատմական հայրենիքից՝ Աֆրիկայից, տեղահանված սևամորթների ժառանգներ՝ գրեթե 40 000 000 մարդ (տե՛ս Humes K. R., Jones N. A., Ramirez R. R., 2011): Կարող ենք արդյոք այս խումբը բնութագրել որպես սևամորթների սփյուռք ԱՄՆ-ում, դրանով իսկ սկզբունքորեն նմանացնել այն հայկական հետցեղասպանական սփյուռքին: Վերջինիս դեպքում առավել քան ակնհայտ է ջարդերով և հետագա հայրենիքի կորստով պայմանավորված կոլեկտիվ տրավման (տե՛ս Karenian H., Karenian S., Livaditis M., Zafiriadis K., 2011), որը, վերջ ի վերջո, թե՛ Հայաստանում բնակվող հայերի և թե՛ առաջին հերթին սփյուռքի կոլեկտիվ ինքնության, կոլեկտիվ համերաշխության, հա-

րակցման ձևավորման և հետագա գործառնման հիմնական, կարևոր բաղադրիչն է: Կոլեկտիվ տրավմայի, ողբերգական անցյալի վերաբերյալ կոլեկտիվ հիշողությունների գործառնականությունը և շարունակականությունը այլ հավասար պայմաններում ապահովվում է հետցեղասպանական սփյուռքի տարբեր գաղթօջախների նույնական ծագմամբ և անդամների բավարար կրիտիկական զանգվածով: Մյուս կողմից, հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի տրավմատիկ կոլեկտիվ հիշողությունները, որոնք կարծես հիմք են դրա շարունակական գոյության համար, անընդհատ վերարտադրվում են հայկական պահանջատիրության և թուրքական մերժողական քաղաքականության շնորհիվ:

Հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի կարևորագույն առանձնահատկություններից է հայապահպանությունը: Ականատեսը լինելով սարսափելի անցքերի, կորցնելով իրական հայրենիքը և հայտնվելով օտար, անձանոթ, իսկ որոշ դեպքերում ոչ այնքան հյուրընկալ միջավայրերում՝ հայապահպանությունը, համենայն դեպս առաջին շրջանում, դառնում է հետցեղասպանական սփյուռքի շարունակական կենսական գոյության հիմնական ռազմավարությունը¹: Այն այստեղ հասցված է ինստիտուցիոնալ ձևայնացման և կարգավորման բարձր մակարդակի, ուր առաջին հերթին Հայ առաքելական եկեղեցին մեծագույն նշանակություն ունի (տե՛ս Toloyan K., 1988): Հայկական հետցեղասպանական սփյուռքը իր վրա է վերցնում ոչ միայն հայկական փրկված մշակութային մասունքները հաջորդ սերունդներին փոխանցելու առաքելությունը, ինչը հատուկ է նաև նախացեղասպանական սփյուռքին, այլ նաև ինքնին համայնքային ինքնության, համայնքների հարակցման պահպանումը և ամրապնդումը: Սովածը կարելի է հիմնավորել նրանով, որ հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի համայնքները գոնե իրենց գոյության վաղ շրջանում որոշակիորեն փակ էին: Առաջնահերթությունը մեծամասամբ տրվում էր ներհամայնքային հարաբերություններին,

¹ Իհարկե, հետագայում աղապատացիոն, ինտեգրացիոն գործընթացների, ընդունող հասարակություններում ասիմիլյացիայի արդյունքում ցեղասպանությունից փրկված փախստականների ժառանգները աստիճանաբար կորցնում են ամուր, կայուն կապը հայրենիքի, հայկականության հետ: Որոշ խմբերի մոտ ազգային ինքնագիտակցությունը, ազգային մանիֆեստացիաները ձեռք են բերում առավելապես սիմվոլիկ բնույթ (տե՛ս Balakian A., 1992):

ինչպես օրինակ ներհամայնքային ամուսնությունները: Համայնքային պարփակվածություն, դրա համապատասխան դրսևորումները, ինչպես նաև առևտրատնտեսական հարաբերությունները, զբաղեցրած տնտեսական նիշաները, աշխատանքի համապատասխան արժևորումը, հատկանշական նյութական խնայողությունները ու ներկա գրկանքները հետագա բարօրության համար վկայում էին համայնքային կյանքի, կեցության ժամանակավորության, օտար, ոչ հարազատ միջավայրում հայտնվելու մասին (տե՛ս Bonacich E., 1973): Հայրենիքի ակամա, կարելի է ասել անպասելի, կորուստն ու բռնի արտագաղթը բերեցին հայրենադարձության մշտական երազանքի ձևավորմանը, որն էլ հիմք էր նոր բնակության վայրի, որպես ժամանակավոր, ինչ-որ միջանկյալ էության ընկալման համար:

Միաժամանակ հետցեղասպանական սփյուռքում առաջանում է փրկված Հայաստանի գաղափարը՝ մարմնավորված Սովետական Հայաստանով (տե՛ս Մելիքսեթյան Հ., 1985): Կապը իրական հայրենիքի հետ, որ առկա է բազմաթիվ սփյուռքների դեպքում, այս պարագայում փոխարինվում է պայմանականորեն ասած «*քվազի-հայրենիքի*» հետ կապով: Հետցեղասպանական սփյուռքի շարունակական գոյության համար առաջնահերթ է իրական հայրենիքի անհասանելիությունը, դրանով մասամբ պայմանավորված հայապահպանությունն այստեղ արդեն լրացվում է փրկված հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի անհասանելիությամբ: Կարելի է ասել վերադարձի երազանքը շարունակում է մնալ երազանք՝ դրանով իսկ ամրապնդելով հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի պատմական հայրենիքը վերագտնելու ներքին սպասումները, այս ձևով գոյության անհրաժեշտությունը: Իհարկե ընդունող հասարակություններում ասիմիլյացիոն և այլ ինտեգրացիոն գործընթացները, սփյուռքահայերի ադապտացիոն մեծ ներուժը, արդեն նոր վայրերում սոցիալականացված նոր սերունդները, գեոքաղաքական ընթացքները և այլն բերում են սփյուռքի մի ստվար զանգվածի մոտ «վերադարձի» տրամադրությունների աստիճանական անկմանը և Հայաստանի անկախ պետականության մասին նոր երազանքի: Վերջինս հետցեղասպանական սփյուռքի որոշ խմբերում բերում է նոր պահանջատիրության, համեմված երբեմն ակնհայտ հակասովետական գաղափարախոսությամբ: Չնայած նման, հիմնականում Դաշնակցությանը հա-

տուկ տրամադրությունների, հայկական սփյուռքը իր վրա է վերցնում մեկ անգամ փրկված, բայց դեռևս վտանգի մեջ գտնվող հայրենիքի՝ Մովսեսյան Հայաստանի, իսկ հետագայում Հայաստանի նորանկախ հանրապետության օգնության, աջակցության, իսկ երբեմն նաև փրկության առաքելությունը: Ասվածի մասին փաստում են հավաքական սփյուռքի կողմից հայրենիքին տրամադրվող ուղղակի ու միջնորդավորված օգնությունը, որի կարիքը առավել քան ակնհայտ էր երկրորդ համաշխարհային պատերազմի (Sanjian A., 2005), դարաբաղյան հակամարտության, հետխորհրդային առաջին տարիների սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի ժամանակ (տե՛ս Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence, 2010):

Միասնականությունը, որով հայկական հետցեղասպանական սփյուռքը կողմնորոշված էր դեպի սովետական, ապա նաև անկախ Հայաստան, ապահովվում է նաև պատմական հայրենիքի վերականգնման և Թուրքիայի կողմից մերժվող ցեղասպանության ճանաչման և կորուստների փոխհատուցման պահանջատիրությամբ: Ասվածը, ըստ էության, հնարավորություն է տալիս խոսելու ոչ թե աշխարհով մեկ ցրված անջատ համայնքների տեղական ազգայնականության, այլ միասնական, անդրազգային էության մասին, ուր Հայաստանի Հանրապետությունը վերջապես ստանձնեց հայկականության կիզակետի իր աննախադեպ, համենայն դեպս վաղուց մոռացված դերը (տե՛ս Toloyan K., 2000):

Ամփոփելով ներկայացվածը, կարելի է առանձնացնել հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի համար հատկանշական տարրերը, որոնք տեղի ունեն նաև և գլխավորապես Հայոց Մեծ Եղեռնի և հետագա սոցիալ-քաղաքական զարգացումների արդյունքում:

Անդրադառնալով Հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի աշխարհագրությանը և տարածական բաշխվածությանը: Այն համապատասխանում է ցեղասպանության իրականացման՝ բռնի տարաբնակեցման գործընթացի տրամաբանությանը: Մերձավոր Արևելքի համայնքները գոյանում էին այն վայրերում, ուր ուղղորդվում էին հայ փախստականների բազմահազարանոց հոսքերը, այն ճանապարհներին որոնցով վերջիններս անցնում էին (տե՛ս Dadrian V., 1995): Մեծ թվով հայեր ստիպված եղան տեղափոխվել Հունաստան, հատկապես այսպես կոչ-

ված, փոքրասիական աղետի և Սմյունիայի (Իզմիրի) քրիստոնյա բնակչության ջարդերի արդյունքում (տե՛ս Shirinian G., Chorbajian L., 1999): Բացի այս, հետցեղասպանական համայնքների կազմավորման գործիքային հիմքերից, կարևոր նշանակություն ունեցավ այն, որ նշված և բազմաթիվ այլ վայրերում, ուր հետագայում տարածվեցին ջարդերից փրկված հայերը, կային երկարամյա պատմություն ունեցող հայկական համայնքներ:

Հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի մյուս, գուցե և առավել կարևոր որակական հատկանշներից է վերջինիս ծագումը: Այն ծագել և ձևավորվել է ընդհանուր առմամբ կարճ ժամանակում, որոշակիորեն սահմանափակ տարածաշրջանում նպատակաուղղված աննախադեպ դաժանությունների և ավերածությունների արդյունքում: Յեղասպանությունից փրկված հայերի համար պատմական, իրական, առանձին ընդգծենք՝ հայրենիքի ակամա, որոշակիորեն անսպասելի, բռնի կորուստը, փախստականների բավարար կրիտիկական զանգվածի պայմաններում բերում է հայկական հետցեղասպանական սփյուռքին հատուկ կոլեկտիվ ինքնության առաջացման:

Հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի ձևավորման և գոյության կարևորագույն տարր են հանդիսանում բռնությունների, դաժանությունների և տեղահանությունների արդյունքում ձևավորված տրավմատիկ հիշողությունները, կոլեկտիվ տրավման: Վերջինիս շարունակական գոյությունը, որն արդյունք է Թուրքիայի անպատժելիության, մերժողականության և դրանով պայմանավորված հայկական պահանջատիրության, բաց վերքի նման հանդես է գալիս որպես առաջին հերթին հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի ինքնության առաջնային բաղադրիչ:

Հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի գոյության կենսական ռազմավարության հիմքում հայապահպանությունն է, որն իր բազմաթիվ դրսևորումներով հասցված է ինստիտուցիոնալ ձևայնացման և արդյունավետության բարձր մակարդակի: Այստեղ կարևոր են ոչ միայն տեղական համայնքային ազգային, ազգապահպան կառույցներն ու միավորները, այլ նաև մի շարք անդրսահմանային, համահայկական ինստիտուտներ, ինչպիսիք են առաջին հերթին Հայ Առաքելական եկեղեցին, ՀԸԲՄ-ն և այլն:

Հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի կարևորագույն տարր են Սփյուռք-հայրենիք հարաբերությունները և հայրենիքի միֆականացումն ու ընկալումն ընդհանրապես: Սփյուռքի պատմությամբ կարմիր թելով անցնում է պատմական իդեալականացված հայրենիքը վերագտնելու, հայրենիք վերադառնալու երազանքը: Վերջինիս տևական առկայությունը, որը հիմք էր նաև հետցեղասպանական սփյուռքի ուրույն գոյության, ամրապնդվում է պատմական հայրենիքի անհասանելիությամբ: Ժամանակի ընթացքում վերադարձի միֆը, սպասումները, երազանքները, տրամադրությունները ուղղվում են դեպի պատմական հայրենիքի փրկված մասնիկ՝ դեռևս անհասանելի Սովետական Հայաստան, հետագայում Հայաստանի Հանրապետություն:

Հայերը հետցեղասպանական համայնքներում նախընտրում են զբաղվել բարձր մոբիլություն ունեցող, քիչ ռեսուրսներ պահանջող, կարճաժամկետ հեռանկարում էֆեկտիվությունն արդարացնող, ոչ հեռու ապագային կողմնորոշված տնտեսական գործունեությամբ, խնայողությունների կուտակմամբ, որոնք անպայման մի օր պետք կգան: Դա վկայությունն է այն բանի, որ պատմական հայրենիքի բռնի կորուստը, մոտարտ վերադարձի սպասումները, համենայն դեպս սկզբնական շրջանում բերում է հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի ներկայացուցիչների մոտ նոր, հաճախ ոչ այնքան հյուրընկալ բնակավայրերի, որպես ժամանակավոր կացարանների ընկալմանը:

Հայկական հետցեղասպանական սփյուռքի միասնական հիմքերի վրա ծագումը, ընդհանրական ինքնությունը, սպասումները, դրվածքները, ամրագրված նույնական կոլեկտիվ տրավմայով, ապագայի ակնկալիքներով և ինստիտուցիոնալիզացված հզոր համահայկական, անդրսահմանային կառույցների միջոցով, բերում են հայկական սփյուռքի, որպես հարակցման և համերաշխության բարձր պոտենցիալով աչքի ընկնող անդրազգային սոցիալական ցանցի: Հետցեղասպանական սփյուռքի դեպքում, ինչպես նշում է Խ. Տոլոյանը, գործ ունենք ոչ թե համայնքային ազգայնականությունների այլ սփյուռքային անդրազգայնականության հետ (տե՛ս Tololyan, 2000, 115-116):

Գրականություն

1. Armenia-Diaspora Relations: 20 Years Since Independence, 2010, Policy forum-Armenia.
2. **Aslanyan S.**, 2004, Trade Diapora Versus Colonial State: Armenian Merchants in The English East India Company, and the High Court of Adiralty in London, 1748-1752, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Volume 13 No. 1.
3. **Balakian A.**, 2011, *Armenian Americans: From Being to Feeling armenian*, Transaction Publishers.
4. **Basil A.**, 1969, *Armenian Settlement in India, West Bengal: Armenian College*.
5. **Blalock Hubert M. Jr.**, 1967, *Toward a Theory of Minority Group Relations*. New York.
6. **Bonacich E.**, 1973, A theory of Middleman Minorities, *American Sociological Review*, Vol. 38, No. 5, pp. 583-594.
7. **Chaliand G., Rageau J. P.**, 1995, *The Penguin Atlas of Diasporas*, New-York, Penguin.
8. **Clifford J.**, 1994, *Diasporas*, *Cultural Anthropology*, 9 (3).
9. **Cohen R.**, 1997, *Global Diasporas: An Introduction*, University of Washington Press.
10. **Cohen R.**, 2008, *Global Diasporas An Introduction*, Routledge.
11. **Cohen S.**, 1988, "Roman Domination: The Jewish Revolt and the Destruction of the Second Temple" in *Ancient Israel: From Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, ed. Hershel S., *Ancient Israel: A Short History from Abraham to the Roman Destruction of the Temple*, Prentice Hall College Div.
12. **Dadrian V.**, 1995, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, RI & Oxford: Berghahn Books.
13. **Der-Nersessian S.**, 1962, *The Kingdom of Cilician Armenia*, in Kenneth M. Setton, *A history of Crusades*, Vol. II, University of Pennsylvania Press.
14. **Dufoix S.**, 2008, *Diasporas*, University of California Press.
15. **Ember M., Ember C. R., Skoggard I.**, 2005, *Encyclopedia of Diasporas: Immigrants and Refugees Cultures Around The World*, Volume I, Springer.

16. **Francisco J.**, 2006, *Far From Zion: Jews, Diaspora, Memory*, Stanford University Press.
17. **Garland R.**, 2014, *Wandering Greeks, The Ancient Greek Diaspora From the Age of Homer To The Death of Alexander The Great*, Princeton University Press.
18. **Ghazaryan H. G.**, 2000, *The Armenian kingdom in Cilicia During the Crusades: The Integration of Cilician Armenians with Latins (1080-1393)*, Routledge.
19. **Heitman S.**, 1993, *The Soviet Germans, Central Asian Survey*, Vol. 12 No. 1, pp. 71-80.
20. **Helaey J. F.**, 2011, *Race, Ethnicity, Gender and Class: The Sociology of Group Conflict and Cahnge*, Sage Publication.
21. **Herzig E.**, 1996, *The Rise of Julfa Merchants in the Late Sixteenth century. In Melville, Safavid Persia*, pp. 305-322, London.
22. **Hovannisian R. G.**, 2004, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Palgrave Macmillan.
23. <http://www.merriam-webster.com/dictionary/diaspora>).
24. <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/diaspora>.
25. Humes K. R., Jones N. A., Ramirez R. R., 2011 *Overview of Race and Hispanic Origin: 2010, Census Brief*.
26. **Jackson S. A.**, 2014, *Routledge International Handbook of Race Class and Gender*, Routledge.
27. **Johson P.**, 1988, *A History of The Jews*, Harper Perenial.
28. **Karenian H., Livaditis M., Karenian S., Zafiriadis K.**, 2011, *Collective Trauma Transmission and Traumatic Reactions Among Descendants of Armenian Refugees, International Journal of Social Phschiatry*, Vol. 57, No. 4, pp. 327-337.
29. **Kramer E. M.**, 2003, *The Emerging Monoculture: Assimilation and the «Model Minority»*, Greenwood Publishing Group.
30. **Leconte D.**, 1980, *Les Pieds-Noirs: L' Histoire et Portrai d' une Communaute*, Seuil.
31. **Litwin H.**, 1995, *Uprooted in Old Age: Soviet Jews and Their Network in Israel*, Greenwood Publishing Group.
32. **Mirak R.**, 1980, *Armenians. In Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Harvard University Press.

33. **Safran W.**, 1991, Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return, in *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1(1), pp. 83-99.
34. **Sanjian A.**, 2005, The Armenian Contribution to The Allied Victory in The Second World War, Paper presented at the round table conference dedicated to the 60 th Anniversary of the Victory over Fascism in the Second World War, the University of Balamand, Tuesday, April 19.
35. **Shafran W.**, 2004, Deconstructing and Comparing Diasporas in Waltraud Kokot, Khachig Tololyan, Carolin Alfonso, *Diaspora, Identity and Religion: New Direction in Theory and Research*, Routledge.
36. **Shirinian G., Chorbajian L.**, 1999, *Studies in Comparative Genocide*, Palgrave Macmillan.
37. **Siu Paul C. P.**, 1952, The Sojourner, *American Journal of Sociology*, 58, pp. 34-44.
38. **Steinberg S. R.**, 2009, *Diversity and multiculturalism: A Reader*, Peter Lang.
39. **Tololyan K.**, 2005, Armenian Diaspora, in Melvin Ember, Carol R. Ember and Ian Skoggard, *Encyclopedia of Diasporas: Immigrants and Refugees Culture Around the World, Volume I*, Springer, pp. 35-46.
40. **Tololyan K.**, 2000, Elites and Institutions in the Armenian Transnation, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Volume 9 Number 1, pp. 107-136.
41. **Tololyan K.**, 1996, Rethinking diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, Volume 5, Number 1, pp. 3- 36.
42. **Tololyan K.**, 1988, The Role of The Armenian Apostolic Church in The Diaspora, *Armenian Review*.
43. **Zborowski M., Herzig E.**, 1995, *Life is With People: The Culture of the Shtetl*, Shoken Books.
44. **Zenner W.**, 1991, *Minorities in the Middle: A Cross-cultural Analysis*, New-York.
45. **Дубнов С.**, 1997, *Краткая История Евреев*, Москва.
46. **Արսահանյան Ա. Պ.**, 1967, Հնդկահայ գաղթավայրը նոր և նորագույն ժամանակներում // «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության», Երևան, էջ 255-279:

47. **Քարխուզարյան Վ., Ոսկանյան Վ., Մարտիրոսյան Վ.**, 1989 թ., 16-18-րդ դդ. հայ ազատագրական շարժումները և հայ գաղթավայրերը, Երևան:
48. **Գրիգորյան Վ. Ռ.**, 1980, Ուկրաինայի և Լեհաստանի հայկական գաղութների պատմություն (Հայերը Պոդոլյեում, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան:
49. **Գալլաքյան Կ.**, 1992, «Հայ սփյուռքի պատմություն (համառոտ ակնարկ)», Երևան:
50. **Գալլաքյան Կ.**, 2004, Հայ սփյուռքի պատմություն, Երևան:
51. **Լեո**, 1973, Հայոց Պատմություն, Երևան:
52. Հայ Սփյուռք հանրագիտարան, 2003, Երևան, Հայկական հանրագիտարան հրատարակչություն:
53. **Մելիքսեթյան Հ.**, 1985, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), Երևան:
54. **Միքայելյան Վ.**, 1964, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան:
55. **Տեր-Միքայելյան Ն.**, 1980, Եզիպտահայ գաղութը 10-14-րդ դարերում, Գահիրե: